

UDK: 323.15(497.572=214.58)''1941/1945''
329.18

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 9. 12. 2019.

Prihvaćeno: 8. 5. 2020.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v52i3.9982>

Romi u Hrvatskom primorju za vrijeme Drugoga svjetskog rata*

DANIJEL VOJAK

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Zagreb, Hrvatska

daniyel.vojak@pilar.hr

IVAN BRLIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,

Područni centar Gospić, Gospić, Hrvatska

ivan.brlic@pilar.hr

Povijest romskoga stanovništva često je obilježena nasiljem, stradanjem i progonima, posebice od njihova doseljavanja na europska područja nakon XII. stoljeća, a to traje, s manjim intenzitetom, sve do danas. Kontekst takva položaja Roma u europskim državama jest u njihovu negativnom percipiranju kao besposličara i lijenčina, kriminalaca, otimača djece, špijuna i sl. Upravo su to razlozi nacističkoga pokušaja genocida nad njima za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Sličan odnos prema Romima imale su talijanske fašističke vlasti, a on se temeljio na rasnim zakonima. Talijanske vlasti imale su tijekom Drugoga svjetskog rata nadležnost i nad Hrvatskim primorjem te znatnim dijelom hrvatske istočnojadranske obale. Istraživanje u radu usmjereno je na analizu položaja romskoga stanovništva u Hrvatskom primorju, pri čemu će se posebice analizirati odnos ustaških i talijanskih vlasti prema Romima. U radu će se koristiti dosad neobjavljena građa iz Državnoga arhiva u Rijeci te građa iz Hrvatskoga državnog arhiva, kao i relevantna literatura.

* Rad je nastao unutar projekta „Istraživanje stradanja romskog stanovništva na području Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, koji je 2019. podržalo i financiralo Ministarstvo znanosti i obrazovanja. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar proveo je projekt pod vodstvom dr. sc. Danijela Vojaka i sa suradnikom dr. sc. Ivanom Brlićem.

Ključne riječi: Romi; Drugi svjetski rat; Nezavisna Država Hrvatska; Italija; fašizam; ustaše; Hrvatsko primorje

Uvod

Romsko stanovništvo danas čini jednu od najvećih i najugroženijih manjinskih skupina u Europi. Ugroženost Roma temelji se na višestoljetnim predrasudama i stereotipima domicilnoga (neromskog) stanovništva prema njima kao besposličarima, kriminalcima, varalicama, otimačima kršćanske djece, špijunima i sl. Takav negativan odnos prema Romima bio je primjetan kod većine europskih državnih i lokalnih vlasti, koje su ih ubrzo po doseljavanju na širi europski prostor od prve polovine XV. stoljeća započele ili progoniti nizom represivnih mjera ili asimilirati. Takva politika, danas nazivana anticiganističkom, posebno se primjenjivala uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kada je romsko stanovništvo zamalo bilo posve genocidno uništeno u mnogim europskim državama, predvođenima nacističkom Njemačkom. Istraživanje za potrebe rada bit će usmjereno na položaj romskoga stanovništva u Hrvatskom primorju uoči i tijekom Drugoga svjetskog rata. Posebno će biti istražen odnos talijanskih i ustaških vlasti prema Romima na tom području.

O izvorima, literaturi, području

Istraživanje povijesti Roma u Hrvatskom primorju tek je na početku i nije poznato da se netko bavio tim pitanjem. To područje nije jedino neistraženo u kontekstu stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu, nego se to posebice odnosi na šire područje Dalmacije, Istre, Baranje, a za druga hrvatska područja znanstvena istraživanja ipak su se odmaknula od početne razine.¹ Neistraženost pitanja položaja Roma u Hrvatskom primorju tijekom Drugoga svjetskog rata jedan je od razloga za osmišljavanje i provođenje dvaju znanstvenih projekata. Prvi je jednogodišnji (2018. – 2019.) projekt naslovljen „Zaboravljene žrtve u Hrvatskoj ili iz povijesti stradanja Roma na području Like, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja za vrijeme Drugoga svjetskog rata”, a financirao ga je Institut društvenih znanosti Ivo Pilar iz Zagreba. Drugi projekt, u trajanju od šest mjeseci (2019.), financiralo je Ministarstvo znanosti i obrazovanja pod naslovom „Istraživanje stradanja romskog stanovništva na području Dalmacije, Hrvatskog primorja i Istre za vrijeme Drugoga svjetskog rata”. U sklopu tih projekata i za potrebe ovoga rada analizirani su relevantni fondovi u Hrvatskom državnom arhivu, Državnom arhivu u Rijeci, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i Sveučilišnoj knjižnici u Rijeci.

¹ VOJAK, „O povijesti stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, 65-66.

Potrebno je reći da je prostorno određenje Hrvatskoga primorja u analiziranom razdoblju Velika župa Vinodol i Podgorje sa sjedištem u Senju, a činili su ju kotarevi Brinje, Crikvenica, Karlobag (od 15. srpnja 1941.), Kraljevica (od 15. rujna 1941.), Novi, Senj, Pag (do srpnja 1944.) i Rab (do srpnja 1944.).

Italija je nakon Prvoga svjetskog rata na temelju Londonskoga ugovora okupirala Istru, otoke Cres, Lošinj, Pag, Dugi otok, obalu od Zrmanje, Zadra i Šibenika sa zaledem sve do Splita s otocima Visom, Hvarom, Korčulom, Lastovom i Mljetom. Zatim je za vrijeme mirovnih pregovora u Parizu talijanski pjesnik Gabriele D'Annunzio u rujnu 1919. zauzeo Rijeku. Rapalskim mirovnim ugovorom iz studenoga 1920. Italiji je priznat teritorij Istre s otocima Cresom, Lošinjem, Lastovom i Palagružom i gradom Zadrom, a Rijeci je priznat status nezavisne države. No Rijeka 1924. biva pripojena Italiji Rimskim ugovorima.² Ostali dijelovi Hrvatskoga primorja ostali su unutar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (poslije Kraljevine Jugoslavije), ali je na njezinu prostoru uspostavljena međudržavna granica.

Važna promjena u teritorijalnom smislu dogodila se početkom Drugoga svjetskog rata kada su saveznici Ante Pavelić i Benito Mussolini potpisali Rimski ugovor kojim je Italija prisvojila kotareve Čabar, Kastav, Krk, dijelove kotara Sušak i Delnice te otok Rab. Granična crta utvrđena na terenu ostavljala je na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske (NDH) Bakarac, Kraljevicu, Hreljin, Plase, Zlobin, Lič, Fužine, Lokve, Delnice i Brod na Kupi.³ Do 27. svibnja 1941. talijanski upravni povjerenici i njihovi zamjenici predali su vlast upravnim organima NDH u Karlovcu, Ogulinu, Vrbovskom, Crikvenici, Novom, Senju i Pagu. Međutim, talijanska 2. armija sa zapovjedništvom u Sušaku i dalje je držala sva zaposjednuta područja, ali sada u svojstvu savezničke vojske. I organi uprave NDH bili su uskoro u cijelosti podređeni toj armiji. Jedina spona NDH i njezinih vojnih snaga na prostoru demilitarizirane zone bilo je Obće vojno povjereništvo, a njezinih upravnih organa Obće upravno povjereništvo pri Zapovjedništvu talijanske 2. armije i na raspolaganju njezinu zapovjedništvu.⁴ Stoga je bilo vrlo precizno označeno čiji vojnici mogu kontrolirati područje od Broda na Kupi do Raba, a jasno je da je riječ o 2. talijanskoj armiji, koja će uz suradnju pripadnika iz policijskih stanica započeti progon stanovništva Gorskoga kotara i Hrvatskoga primorja, posebice Židova i Roma.

Nakon kapitulacije fašističke Italije vlasti NDH odlučile su 3. studenog 1943. ustanoviti Ministarstvo za oslobođene krajeve NDH, odnosno glavar-

² PERIĆ, *Povijest Hrvata*, knj. III, 19.

³ Anektirano područje zapadne Hrvatske Italija je pripojila postojećoj Kvarnerskoj pokrajini i stavila pod upravu posebnoga ureda Riječke prefektore pod nazivom *Intendenza civile per i territori annessi del Fiumano e della Kulpa*; GIRON, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, 35, 53.

⁴ *Isto*, 54.

stva građanske uprave, koja su činila integralni dio Ministarstva. Glavarstva su imala sjedište u Sušaku-Rijeci i Splitu. Tako je za Glavarstvo građanske uprave Sušak-Rijeka predviđen djelokrug na području Velike župe Vinodol i Podgorje⁵, upravnih kotareva Rijeka, Sušak, Rab, Čabar, gradova Rijeke, Sušaka i Bakra te bivše markgrofovije Istre u dijelu koji je bio u sastavu NDH.⁶ Međutim, taj je prostor zapravo bio manji jer, iako predviđena za uključenje u državnoopravni okvir NDH, područja Istre, Kvarnera, Rijeke, Sušaka, Bakra, Kastva, Čabra i Krka potpala su pod novoosnovanu njemačku Operativnu zonu „Jadransko primorje” zajedno s pokrajinama Furlanijom, Trstom, Goricom i Ljubljanom. Stvarna vlast bila je u rukama Nijemaca i NDH je samo deklarativno imala zapovjednika u Sušaku. Glavarstvo Sušak-Rijeka ostalo je nadležno jedino na području Velike župe Vinodol i Podgorje.⁷

Nakon kapitulacije Italije i njemačkoga osvajanja Rijeke postavljalo se i pitanje vojne nadležnosti nad područjem Sušaka, koje je teritorijalno pripadalo NDH. Stoga je uspostavljeno Mjesno zapovjedništvo NDH, kojemu je zapovijedao potpukovnik Hinko Resch.⁸ On sa svojim domobranima nije imao kontrolu nad područjem Sušaka, Kraljevice i okolnih općina jer je 1944. morao priznavati nadležnost Operativne zone „Jadransko primorje” na čelu s vrhovnim zapovjednikom Friedrichom Rainerom. Od kraja studenoga 1943. pa do travnja 1945. vrijeme je poprilično labave upravne i vojne vlasti, gdje je nominalno središnja vlast bila Operativna zona „Jadransko primorje”, a ustaške vlasti samo su deklarativno imale neke sporedne uloge u funkcioniranju određenih službi na području Sušaka i Hrvatskoga primorja. Takva nedovoljna regulacija odnosa i utjecaja između njemačkih vlasti i vlasti NDH dovodila je do čestih verbalnih sukoba ustaških vlasti i njemačkih zapovjednika. Iako je za glavnoga zapovjednika izabran dr. Oskar Turina, čiji su dnevnik prikazali Petar Strčić i Antun Giron, bilo je jasno da njegova pomirbena uloga u stabiliziranju političkoga stanja u Hrvatskom primorju nije moguća.⁹ Stvarnu vlast nakon kapitulacije Italije na velikom dijelu prostora koji istražuje ovaj rad imali su Nijemci.

⁵ Od 20. srpnja 1941. do 5. srpnja 1944. djeluje pod nazivom Vinodol i Podgorje sa sjedištem u Senju, a od tada ima naziv Velika župa Vinodol-Podgorje sa sjedištem u Senju. Dio Hrvatskoga primorja (kotar Crikvenica, Kraljevica) nalazio se u toj župi. Od 20. svibnja 1944. na tom području bilo je na snazi iznimno stanje, pa je poslove građanske uprave obavljao vojni zapovjednik obalnoga odsjeka Like. Njemu je 28. ožujka 1945. dodijeljen glavar građanske uprave, ali je NDH uskoro kapitulirala; BUČIN, „Prilog poznavanju institucija”, 222.

⁶ BUČIN, „Ministarstvo za oslobođene krajeve Nezavisne Države Hrvatske”, 202.

⁷ *Isto*, 203.

⁸ Hinko Resch poslao je 18. listopada 1943. Anti Paveliću brzojav u kojem stoji da se u hrvatskom Sušaku i okolici ponosno viju hrvatske zastave, a prva domobranska i ustaška posada u tom gradu „neustrašivo čuva probitke domovine”; BARIĆ, *Ustaše na Jadranu*, 189.

⁹ U ovoj knjizi nema spomena o zločinima nad Romima; GIRON, STRČIĆ, *Poglavnikovom vojnom uredu*.

Iz povijesti Roma u Hrvatskom primorju do početka Drugoga svjetskog rata

Prvo spominjanje Roma na ovom području datira iz srpnja 1469., kada je oko 2000 Roma pratilo 14 000 osmanskih vojnika pod Ekribegom pašom u njihovu kretanju (prodor) kroz Krbavu do Kupe.¹⁰ U lipnju iduće godine spominju se Romi koji su pratili oko 20 000 Osmanlija u njihovu prodoru u blizini Senja, pri čemu se navodi da broj Roma svakim danom raste te da se spremaju za „pljačkaške pohode” po Hrvatskoj.¹¹ Sljedeći podatak odnosi se na Rome od kraja XVI. stoljeća, a spominju se kao vrsni obrtnici u zapisima franjevaca trećoredaca glagoljaša u samostanu sv. Jeronima u Martinšćici na otoku Cresu. Tamošnji franjevci unajmljivali su Rome za obavljanje brojnih kovačkih usluga poput izrade vijaka ili popravka bačvi.¹² Idući podatak koji se odnosi na povijest Roma u Hrvatskom primorju izdavanje je putnice Romu Petru Livakoviću 1783. u Sušaku da bi kupio konja u Karlovcu.¹³ Znatno više vijesti o Romima na ovom području imamo od druge polovine XIX. stoljeća. Uočljivo je da je to područje za Rome u većoj mjeri bilo tranzitno nego što su ondje živjeli. Upravo je riječko područje kao granično s Kraljevinom Italijom bilo važno i za romske (nomadske) skupine. Tako je posebno zanimljiv slučaj iz rujna 1910., kada su dvije romske obitelji s područja Italije bile protjerane na područje Rijeke i Sušaka, što je izazvalo manji međunarodni incident. Talijanske vlasti nastojale su ih prognati jer nisu imali potrebne putne dokumente, a zbog istoga razloga sušačke pogranične službe nisu im htjele dopustiti prolaz preko svojega područja do Bosne i Hercegovine, kamo su ih talijanske vlasti usmjerile jer im je ondje bilo boravište. Istodobno se kao rješenje nametnulo da ih se potjera na istarsko područje, što su odbijale nadležne austrijske vlasti. Da bi se našlo rješenje, uključena je diplomacija, pa se pregovaralo između austrijske i talijanske te ugarske i talijanske vlade. Iako su sami Romi nastojali ostatu u Italiji, na kraju su sušačke pogranične službe popustile i uz pomnu, među ostalim i liječničku kontrolu dopustile prolazak Roma do područja Bosne i Hercegovine.¹⁴ Upravo pogranični karakter širega riječkog područja utjecat će poslije na talijanske (fašističke) vlasti u njihovu pomnijem kontroliranju kretanja Roma i na odluku o njihovu prisilnom iseljavanju (internaciji).

¹⁰ Emilij LASZOWSKI, „Povijesna crtica o ciganima”, *Narodne novine* (Zagreb), 15. 9. 1894., 4.

¹¹ *Isto*.

¹² BADURINA, *Datja i prijatja*, 81, 87, 101, 115, 154, 158.

¹³ RAČKI, *Povijest grada Sušaka*, 59.

¹⁴ „Ciganski pohodi”, *Riječki Novi list* (Rijeka), 13. 10. 1910., 2. Vidi i ostale članke u vezi s tim slučajem: „Ciganski pohodi”, *Riječki Novi list*, 30. 9. 1910., 2; „Ciganska afera na Rieci”, *Riječki Novi list*, 6. 10. 1910., 2.

Iduće važno pitanje koje se nameće jest kakav je bio odnos neromskoga stanovništva prema Romima u Hrvatskom primorju. Na to je teško precizno odgovoriti, no dosadašnja istraživanja o odnosu romskoga i neromskoga stanovništva na području Banske Hrvatske početkom XX. stoljeća govore da je bio većinom na razini međusobnoga nepovjerenja temeljenog na negativnoj percepciji Roma kao kriminalaca, besposličara, varalica, otmičara djece i sl.¹⁵ Znatniji problem u tom odnosu činila je nedovoljna (neodgovarajuća) zakonska regulacija položaja Roma, što je izazivalo njihove nerijetke sukobe s (lokalnim i državnim) vlastima i ostalim stanovništvom.¹⁶ O tom odnosu u Hrvatskom primorju polemiziralo se početkom XX. stoljeća u *Novom listu*. Polemika je započela oko pitanja utjecaja politike mađarskih vlasti na hrvatska područja, pri čemu je jedan čitatelj, nazvan „Goranin”, uputio uredništvu *Novoga lista* pismo u kojem predlaže iskorjenjivanje Roma, i to tako da policija uzima djecu iz romskih obitelji, što bi dovelo do njihova demografskoga uništenja. Uredništvo *Novoga lista* odbacilo je taj prijedlog s komentarom da je „vrlo okrutni” te istaknulo da je teško promijeniti „navike Roma”.¹⁷ Poznato je da su na riječkom području nerijetko gostovali romski glazbenici iz Mađarske, koje je dio javnosti negativno percipirao smatrajući ih dijelom mađarske kulture, čime oni potiskuju hrvatsku kulturu.¹⁸ Iz tih primjera može se primijetiti postojanje velikoga nepovjerenja članova lokalne zajednice prema romskoj manjini. Uoči Prvoga svjetskog rata zabilježeno je naseljavanje nekoliko obitelji Roma u Omišlju. U lokalnim novinama navodilo se da je dio Roma bio mobiliziran u vojsci, a njihova djeca obrazovala su se u tamošnjim školama.¹⁹ Takva praksa upućuje na proces integracije Roma u tamošnje stanovništvo, no zbog manjka relevantnih izvora ne može se opisati kako se odvijao taj suživot.²⁰

Imajući na umu navedene podatke o prisutnosti Roma u Hrvatskom primorju, nameće se pitanje o njihovom broju na tom području. U međuratnom razdoblju bio je popisana tek malen broj Roma. Najviše ih je, njih 25, bilo popisano u kotaru Brinje, te 12 u kotaru Kastav u popisu stanovništva 1931. godine. Njihov udio u ukupnom broju Roma u Savskoj banovini bio je 0,25 %, što govori da je to područje bilo slabo naseljeno Romima. Te statističke podatke moramo koristiti oprezno, ponajviše zbog toga što su u popisivanju Roma postojali određeni metodološki problemi (npr. provođenje samoga postupka

¹⁵ O tome vidi više u: VOJAK, „Odnos između seoskog i romskog stanovništva”, 363-383.

¹⁶ VOJAK, „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva”, 145-162.

¹⁷ „Proti ciganima”, *Novi list* (Rijeka), 15. 1. 1901., 2.

¹⁸ „Riečani i magjarski cigani”, *Novi list*, 8. 7. 1900., 3.

¹⁹ „Omišalj. Razno”, *Novine* (Zagreb), 19. 10. 1916., 4; STRČIĆ, „Prilog za sintezu povijesti o. Krka”, 34.

²⁰ U naselju Homutno na ulazu u Omišalj danas živi stotinjak Roma; „Ahmetović: Romi su dobrodošli u Omišlju”.

popisivanja, pitanje popisivanja romskoga nomadskog stanovništva) i etnička mimikrija (npr. brojni Romi skrivali su svoj etnički identitet i nisu se izjašnjavali kao Romi, nego kao pripadnici drugih naroda).²¹

Tablica 1. Broj Roma u Hrvatskom primorju 1880. – 1931.

Hrvatsko primorje	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.
Kotar Brinje						25
Kotar Kastav						12
Kotar Novi					3	
Kotar Sušak			5			
Krk					4	
Grad Rijeka						
Ukupno Hrvatsko primorje	0	0	5	0	7	37
Ukupno Hrvatska / Savska banovina	3482	4893	7207	12 267	12 241	14 284
Udio Roma u ukupnoj popisanoj populaciji	0 %	0 %	0,06 %	0 %	0,05 %	0,25 %

Izvori: *Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije*, sv. I, 24-35; *Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije*, sv. II, 23-24; HR-HDA-367 Popis stanovništva 1921., kut. 45, sv. 58; HR-HDA-367 Popis stanovništva 1931., kut. 55, sv. 70.

Položaj Roma u fašističkoj Italiji

Da bismo razumjeli položaj Roma u Hrvatskom primorju za vrijeme Drugoga svjetskog rata, moramo se ukratko osvrnuti na njihov položaj u Italiji uoči i tijekom rata, kada će Hrvatsko primorje biti pod talijanskom vlašću.

Talijanske su se vlasti posebice nakon državnoga ujedinjenja u drugoj polovini XIX. stoljeća započele aktivnije baviti zakonskom regulacijom položaja

²¹ O tome više u: VOJAK, „Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji”, 701-728; VOJAK, „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931.”, 447-476. Treba napomenuti da i dalje postoje neki metodološki problemi u popisivanju Roma u nedavnim popisima stanovništva, uz neizjašnjavanje Roma kao pripadnika vlastite manjinske zajednice, zbog čega se pretpostavlja da je trenutačni broj Roma u Republici Hrvatskoj nekoliko puta veći od onoga u posljednjem popisu stanovništva. Vijeće Europe procjenjuje broj Roma na oko 40 000 iako ih je 2011. popisano 16 975; BAGIĆ et al., *Romska svakodnevica*, 25. Slično tim procjenama broja Roma koji trenutačno žive u Republici Hrvatskoj iznosi i Veljko Kajtazi, zastupnik u Hrvatskom saboru, pri čemu kaže da će popis stanovništva 2021. „pokazati da Roma u Republici Hrvatskoj nema 17 000 već između 38 000 i 44 000”; GRUBIŠIĆ, „Veljko Kajtazi: Sve što dogovorimo”. Proces etničke mimikrije Roma na području Hrvatskoga primorja pokazuje nam primjer stotinjak Roma koji žive u Omišlju (Homutno), koji se danas većinom ne izjašnjavaju kao Romi, čime se otežava njihova integracija u tamošnje društvo; TRINAJSTIĆ, „Nedaće stanovnika Homutna”.

Roma, koji su definirani unutar pravnih kategorija besposličara i skitnica. U početku su se primjenjivale mjere poput prisilnoga domicila (*domicilio coatto*), što je podrazumijevalo da se takve osobe prisilno naseli na određenom prostoru („unutardržavni egzil”).²² Zatim se nastojalo ograničiti ulaz u Italiju „stranim Ciganima”, a „domaćim” („talijanskim”) „Ciganima” bilo je olakšano baviti se određenim poslovima poput pokušarenja ili cirkusa. No talijanske državne i lokalne vlasti posebno je od kraja XIX. stoljeća do Prvoga svjetskog rata zabrinjavalo pitanje skitnje (nekontroliranoga kretanja) romskih skupina, što je na određeni način ograničavalo funkcioniranje središnjih državnih institucija. Zbog toga talijanske vlasti do Prvoga svjetskog rata odredbama proglašavaju sve Rome „strancima”, čime oni ostaju bez zakonske zaštite vlasti.²³ Nakon Prvoga svjetskog rata dio područja nekadašnje Austro-Ugarske pripao je Italiji, a s njima se nametnulo pitanje regulacije zakonskoga položaja tamošnjih skupina Roma i Sinta. Poseban problem u toj regulaciji bilo je određivanje pitanje državljanstva Sinta i Roma, pa su ih talijanske vlasti nastojale deportirati u susjedne države, Austriju, Francusku, Švicarsku i Jugoslaviju, što je izazivalo diplomatske sporove između država.²⁴ Talijanske vlasti zatim su provodile restriktivnu politiku prema Sintima i Romima jer im nisu odobravale državljanstvo, nego su se prema njima odnosile kao prema „strancima”.²⁵ Takav položaj Roma i Sinta zatekla je talijanska fašistička vlast kada je došla na čelo Italije početkom dvadesetih godina. Jedna od prvih mjera fašističke vlasti bilo je donošenje niza odredaba kojima se nastojalo riješiti pitanje položaja oko 25 000 Roma i Sinta. Talijanske vlasti primijetile su 1924. sve brojniji dolazak Roma s istoka bez ispravnih dokumenata (viza), zbog čega krajem kolovoza iste godine izdaju okružnicu, koju je potpisao Benito Mussolini, u kojoj propisuju zabranu izdavanja viza samo Romima.²⁶ Zatim je talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova 1926. donijelo „Direktivu o javnoj sigurnosti i higijeni”, kojom se lokalnim političkim vlastima i policiji naređuje bolja kontrola kretanja i boravka stranih romskih nomadskih skupina zbog ugroženosti javne sigurnosti.²⁷ Izravna posljedica te odredbe bilo je protjerivanje stranih romskih nomadskih skupina izvan državne granice, pa je dio njih deportiran u Švicarsku; pritom nisu dostupni podaci koji bi govorili da je dio Roma protjeran u Kraljevinu Jugoslaviju. To je izazvalo međudržavni diplomatski

²² TREVISAN, „Gypsies’ in Fascist Italy”, 345.

²³ *Isto*, 346-347.

²⁴ *Isto*, 348.

²⁵ *Isto*, 348-350.

²⁶ TREVISAN, „The persecution of Roma and Sinti in Fascist Italy”, 50; TREVISAN, „Gypsies’ in Fascist Italy”, 350.

²⁷ BOURSIER, „Cigani u Italiji za vrijeme fašističke diktature”, 12; DUKOVSKI, „S ruba istarskog međuratnog društva”, 242.

sukob jer su švicarske vlasti odbijale primiti te skupine Roma. No postignut je međudržavni dogovor kojim su obustavljene deportacije Roma iz Italije, a pritom su već deportirani Romi mogli ostati u Švicarskoj.²⁸ Talijanske su vlasti u studenom 1928. izdale okružnicu u kojoj su upozorile na moguću opasnost od Roma kao širitelja komunističke propagande, čime se ugrožava red i sigurnost te sama država. Intencija vlasti bila je ograničiti (nomadsko) kretanje romskih skupina u pograničnim područjima.²⁹ Arturo Bocchini, talijanski ravnatelj policije, izdao je sredinom svibnja 1930. novu odredbu o što žurnijem okupljanju Roma na određenim područjima, pri čemu se prema njima mora odnositi kao prema „strancima”, a Rome s talijanskim državljanstvom treba otpratiti u mjesto njihova boravišta.³⁰ Zanimljiv je slučaj srpske romske skupine koja je 1931. od talijanskih vlasti zatražila dobivanje talijanskoga državljanstva, što je odbijeno, a taj primjer, prema Paoli Trevisan, pokazuje da je Romima u Italiji bilo otežano dobivanje državljanstva.³¹ Već se iduće godine nastavlja s politikom reguliranja položaja Roma i Sinta tako da vlasti okružnicom određuju da Romi moraju naći zaposlenje i prijaviti boravak na određenome mjestu. Lokalne talijanske (općinske i gradske) vlasti odupirale su se provođenju tih odredbi i nastojale su ne uvrštavati Rome u svoje zavičajnike.³² Sljedeći korak u odnosu prema Romima dogodio se 1938., kada su talijanske vlasti donijele rasne zakone. Slično kao u slučaju nacističkih Nürnberških zakona iz 1936., Romi u tim zakonima nisu bili izravno spomenuti, no odredbe su se odnosile i na njih. Talijanskim rasnim zakonima Romi su bili rasno kategorizirani na temelju vjere i rase, i to kao katolici arijevcima ili ostali. Lokalnim vlastima nametnuta je obveza da, ovisno o materijalnom stanju, moraju pomagati „Romima arijevcima”, a ostale Rome „izolirati”. Tako su se talijanske vlasti bolje odnosile prema Romima katoličke vjeroispovijesti, koji su smatrani arijevcima, nego prema Romima smatranim pripadnicima druge rase i vjere, koje se nastojalo „izolirati” od ostatka talijanskoga društva. Idući korak u politici prema Romima bilo je njihovo interniranje u logore, poput onih u pokrajinama Nuoro i Sassari na Sardiniji. Objašnjenje za njihovu internaciju temeljilo se na tezama talijanskih rasističkih znanstvenika Renata Semizzija i Guida Landre koji su Rome smatrali „nazadnom mutacijom” i „vječnim lualicima bez morala”.³³ Potrebno je napomenuti da su talijanske vlasti tek s vojnom okupacijom Eti-

²⁸ LUDI, „Švicarska politika prema romskim i sintskim izbjeglicama”, 144-146.

²⁹ TREVISAN, „The persecution of Roma and Sinti in Fascist Italy”, 50; TREVISAN, „‘Gypsies’ in Fascist Italy”, 350-351.

³⁰ TREVISAN, „‘Gypsies’ in Fascist Italy”, 351.

³¹ *Isto.*

³² TREVISAN, „The persecution of Roma and Sinti in Fascist Italy”, 50.

³³ DUKOVSKI, „S ruba istarskog međuratnog društva”, 244-245; DUKOVSKI, „Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću”, 419-421; CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*, 133.

opije započele širiti rasnu doktrinu segregacijom „bijeloga” (talijanskog) od „obojenoga” (etiopskog) naroda. Talijanski eugeničari više su se zalagali za poboljšanje rasnoga zdravlja i povećanje populacije nego za nacistički koncept usko vezan uz rasizam.³⁴

Uključivanje Italije u Drugi svjetski rat pogoršalo je odnos vlasti prema Romima. Talijanske vlasti smatrale su romsku mobilnost problemom te su svoju dotadašnju politiku zadržavanja Roma promijenile u politiku njihove internacije. Takva politika započela je okružnicom ravnatelja policije Artura Bocchinija od 11. lipnja 1940., u kojoj je sve Rome označio špijunima ili onima koji se bave antinacionalnim aktivnostima, zbog čega je odredio njihovo okupljanje i preseljenje na određeno područje, gdje će biti pod pomnom kontrolom (nadzorom), te deportiranje u koncentracijske logore onih Roma koji su smatrani općenito sumnjivima.³⁵ Paola Trevisan zaključuje da su u toj okružnici svi Romi i Sinti smatrani podjednako opasnim samo zato što su Romi i Sinti te zato što su mobilni.³⁶ Slijedilo je organiziranje sustava logora za Rome i Sinte, koji su bili smješteni u izoliranim područjima ili manjim selima. Romi s hrvatskih područja bili su smješteni u logorima u Boianu, Moliseu, Agnoneu, zatim u vojnom logoru u Udinama te u logoru na Rabu, gdje su bila internirana tri Roma.³⁷ Lokalne vlasti primijenile su odredbu i internirale Rome u logore. Najveći logor za Rome bio je organiziran u južnotalijanskome mjestu Ferramonti di Tarsia.³⁸ Od 1941. novim odredbama o internaciji Roma dodatno će se pogoršati njihov položaj, kada će dio njih biti deportiran u nacističke logore u Poljskoj. Unatoč tome, dio Roma s prostora bivše Kraljevine Jugoslavije izbjeci će u Italiju, zbog čega je talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova 7. rujna 1942. izdalo novu okružnicu prefektima pograničnih područja, u kojoj ih pozivaju neka pojačaju nadzor nad granicom jer su primijećene romske skupine koje ilegalno ulaze u Italiju preko Julijske krajine i Istre.³⁹ No ni tom okružnicom nije spriječeno romsko nomadsko kretanje pograničnim područjem, zbog čega su sigurnosne vlasti Julijske krajine 5. ožujka 1943. izdale novu okružnicu prefektima u Trstu, Gorici, Rijeci i Puli, u kojoj stoji da su primijećene „ciganske karavane” u Julijskoj krajini i da postoji mogućnost da se među njima nađu pobunjenici, komunistički kuriri i saboteri. Zbog toga

³⁴ CAREW, „Eugenics (Italy)”, 206-207.

³⁵ TREVISAN, „Slovenian and Croatian Roma in Italy”, 83; TREVISAN, „‘Gypsies’ in Fascist Italy”, 353-354. Više o djelovanju Artura Bocchinija vidi u: SAVELLA, „Arturo Bocchini and the Secret Political Police”, 779-793.

³⁶ TREVISAN, „Slovenian and Croatian Roma in Italy”, 84.

³⁷ *Isto.*

³⁸ BOURSIER, „Cigani u Italiji za vrijeme fašističke diktature”, 11-20; CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*, 133-135.

³⁹ TREVISAN, „Slovenian and Croatian Roma in Italy”, 85.

treba, kako se kaže u okružnici, spriječiti daljnje kretanje tih karavana i deportirati ih u zemlje odakle dolaze.⁴⁰

U kontekstu internacijskih logora u kojima su bili i Romi i Sinti, talijanskim vlastima na lokalnoj i državnoj razini nametnulo se pitanje financiranja tih logora. Posljedica toga bila je da su romski i sintski logoraši na sjeveru Italije već 1942. započeli bježati iz područja namijenjenih za njihovo stalno naseljavanje.⁴¹

Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. Romi su iskoristili raspuštanje internacijskih logora i pobjegli iz njih. Dio Roma pridružio se partizanima.⁴² Fašističke vlasti u novoosnovanoj Talijanskoj Socijalnoj Republici nisu sasvim preuzele nacistički model rješavanja „ciganskoga pitanja”, nego su nastojale Sinte i Rome držati u internacijskim logorima, a manji ih je broj deportiran i ubijen u nacističkim koncentracijskim logorima. Poseban problem bilo je nepostojanje točnih propisa kojima bi se omogućilo precizno definiranje etničkoga identiteta Roma i Sinta. No i na tom području dio Roma i Sinta uspio je pobjeći iz logora i skrivati se do kraja rata.⁴³

Odnos talijanskih vlasti prema Romima u Hrvatskom primorju uoči Drugoga svjetskog rata

Jedan od problema s kojima su se talijanske i jugoslavenske vlasti susretale u tom razdoblju bilo je pitanje međudržavne kontrole kretanja ljudi i roba. U tom su kontekstu problem za obje vlasti, napose talijansku, bili Romi. Novouspostavljene državne granice nakon 1918. otežavale su dotad ustaljeno kretanje Roma i nametnulo se pitanje njihova državljanstva. Talijanska država izdala je u međuraću nekoliko odredbi kojima je zabranjivala ulazak „stranik” Roma u svoju zemlju, kao i mogućnost da steknu talijansko državljanstvo.⁴⁴ Arturo Bocchini izdao je 1938. i 1939. tri okružnice koje je poslao nadležnim prefekturama na sjeveroistoku: Bolzanu, Trentu, Trstu, Gorici, Puli, Rijeci i Zadru, u kojima je nastojao pravno regulirati položaj tamošnjih Roma kao osoba s „potvrđenim ili pretpostavljenim” talijanskim državljanstvom. Da bi stekli takav položaj, Romi su morali imati stalno boravište i pritom nisu smjeli biti kažnjavani. Oni koji su imali kriminalni dosje morali su biti internirani u logore u središnjoj ili južnoj Italiji jer su smatrani „opasnim” pojedincima.⁴⁵

⁴⁰ *Isto.*

⁴¹ TREVISAN, „Gypsies’ in Fascist Italy”, 358.

⁴² BOURSIER, „Cigani u Italiji za vrijeme fašističke diktature”, 29.

⁴³ TREVISAN, „Gypsies’ in Fascist Italy”, 360.

⁴⁴ TREVISAN, „Slovenian and Croatian Roma in Italy”, 81-82; TREVISAN, „The persecution of Roma and Sinti in Fascist Italy”, 50.

⁴⁵ TREVISAN, „Slovenian and Croatian Roma in Italy”, 82-83.

Darko Dukovski u nekoliko je radova⁴⁶ opisao položaj romskoga stanovništva u Istri i djelomično u Hrvatskom primorju u međuratnom razdoblju na primjeru nekoliko romskih obitelji s osamdesetak članova koje su živjele u okolici Pazina, Pule i Vodnjana. Prema tim Romima talijanske vlasti primjenjivale su spomenute mjere iz niza međuratnih okružnica. Tako su 1930. i u Hrvatskom primorju, kao i u Istri, poduzete racije radi pronalaska Roma da bi se spriječilo njihovo povezivanje s komunističkim propagandistima.⁴⁷ Dvije godine poslije ponovno je uslijedila naredba da se na području nadležnosti Riječke kvesture⁴⁸ detaljno provjeri prisutnost Roma jer Ministarstvo unutarnjih poslova iz Rima ima određena saznanja da na području Riječke prefektur⁴⁹ žive ili se kreću karavane Roma. Tadašnji prefekt Francesco Turbacco poslao je 7. prosinca 1937. svim nadležnim općinama telegram u kojem traži da se na naredbu o kretanju Roma na području pojedine općine svakako precizno odgovori.⁵⁰

Primjena naredbi za pomnije kontroliranje kretanja Roma u Hrvatskom primorju vidljiva je u više od dvadeset slučajeva uhićenja politički sumnjivih Roma. Talijanske policijske vlasti uhićivale su Rome, posebice one koji su imali policijski dosje. Rome su često legitimirali i zatvarali samo zato što su Romi.⁵¹

Tako je na području Hrvatskoga primorja, odnosno Liburnije, zabilježeno jedno od prvih uhićenja Roma. Riječ je o dvije grupe Roma koje su živjele i putovale na području općine Matulji i gradova Opatije i Ilirske Bistrice (danas u Sloveniji). Prvoj grupi pripadali su Romi kojima je glava obitelji bio Giuseppe Reihard, a uglavnom su živjeli na području Matulja. Njih je policija uhitila u siječnju 1938., ali su nakon detaljnoga ispitivanja pušteni na slobodu jer je Reihard uspio dokazati da imaju valjane dokumente s obzirom na to da on

⁴⁶ DUKOVSKI, „S ruba istarskog međuratnog društva”, 237-248; DUKOVSKI, *Svi svjetovi istarski*, 124; DUKOVSKI, „Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću”, 411-427.

⁴⁷ DUKOVSKI, „S ruba istarskog međuratnog društva”, 243.

⁴⁸ Riječka kvestura (Questura di Fiume) policijsko je tijelo fašističke Italije. Sjedište je imala u Rijeci, a osnovana je kada i Riječka prefektura (1924.), čije je izvršno policijsko tijelo bila.

⁴⁹ Područja Istre, zapadnoga dijela grada Rijeke, otoka Cresa, Lošinja, Lastova i Palagruže te grada Zadra na temelju Rapalskoga ugovora iz 1920. i Rimskoga ugovora iz 1924. postala su sastavnim dijelom Kraljevine Italije, odnosno talijanskoga državnog teritorija. Južna i srednja Istra činila je Istarsku pokrajinu s prefekturom u Puli, a Rijeka i sjeverni dio Istre Kvarnersku pokrajinu s prefekturom u Rijeci. Riječka i Pulska prefektura teritorijalno su upravne jedinice Kraljevine Italije od 1924. do 1943. godine.

⁵⁰ Sadržaj brzojava upućenog Ministarstvu sigurnosti i unutarnjih poslova u Rimu: „Per Ministero Interni Direzione generale Sicurezza Roma, 28856 al 45941/10 Assicure aver disposto nei confronti zingari nomadi ai sensi circolare telegrafica sei corrente et riservomi ulteriori notizie. Pel Prefetto Bevilacqua.” HR-DARI-53-Rk, Q1 Mass, Il Zingari 1926-1938.

⁵¹ HR-DAR-6 Rp., kut.2209., Popis političkih sumnjivih lica i primijenjenih policijskih mjera Riječke kvesture. Br.1118/46.

i njegova žena rade ili će uskoro početi raditi na području općine Matulji.⁵² Druga grupa Roma uhvaćena je na području Ilirske Bistrice te je zbog ilegalnoga boravka na tlu Kraljevine Italije uhićena i odvedena u istražni zatvor. Glava obitelji bio je Josip Hudorović, koji je imao ženu i petero malodobne djece. Djeca su morala biti zatvorena s roditeljima jer više nisu imala primjereno mjesto za stanovanje i nije se imao tko brinuti za njih. Obitelj je bila rodnom okolicom Ilirske Bistrice, čije je područje bilo u nadležnosti Riječke prefekture te policijske stanice u Opatiji.⁵³ U okviru djelovanja Riječke kvesture, odnosno Ureda za strance, držeći se pritom postojećih zakona o strancima i Romima, talijanske vlasti u Rijeci vodile su vrlo restriktivnu politiku prema strancima i osobama različitoga podrijetla i po njima sumnjivih „profesionalnih djelatnosti”. Jedan takav primjer iz 1937. vezan je uz nastup mađarskoga romskog orkestra *Magyar puszta Tzigani*, koji su mahom činili mađarski Romi. Njihov predstavnik Andras Horvath morao je predočiti brojnu dokumentaciju u vezi s planiranim nastupima na opatijskoj turističkoj rivijeri. Kako se ipak radilo o umjetnicima koji posjeduju valjane dokumente, odnosno mađarske putovnice, kvestura u Rijeci dopustila im je nastup u Opatiji i Lovranu.⁵⁴

Hrvatsko primorje bilo je tranzitno područje za romske nomadske skupine, zbog čega su morale reagirati nadležne talijanske i jugoslavenske (pogranične) vlasti. Jedan takav slučaj dogodio se u rujnu 1939. u Veneciji, kada su Talijani uhitili Rome Ivana Đurđevića i njegova sina Janka. Uhićeni su zato što nadležnim policijskim vlastima nisu prijavili svoje boravište, a usto je prilikom njihova pretresa pronađena određena svota novca za koji nisu mogli dokazati izvor. Zato su talijanske vlasti zaplijenile novac, a zatim od jugoslavenskoga konzulata u Trstu tražile provjeru zavičajnosti pritvorenih Roma.⁵⁵ Jugoslavenski konzulat u Trstu izvijestio je 30. studenog 1939. bansku vlast o tom uhićenju, a zatim je na traženje venecijanskih vlasti poslao banskoj vlasti zahtjev za dostavu „krštenica” za Đurđeviće, vjerojatno kao potvrdu njihove zavičajnosti.⁵⁶ U siječnju 1940. koprivničke kotarske vlasti poslale su banskim vlastima potvrdu da dotični Romi imaju zavičajnost na njihovu području, i to u Velikoj Mučnici (općina Sokolovac), a idućega mjeseca dostavile su banskoj vlasti njihovu krštenicu.⁵⁷ Sud u Vittorio Venetu odredio je u ožujku 1940.

⁵² „Che lo Zingaro Reihard Guiseppe e moglie con gli bambini, dovrano essere residenti di questa comune, con la carta identita et darsi stabile lavoro a luogo di residenza.” HR-DARI-53-Rk, Q1 Mass, Il Zingari 1926-1938, Stazione carabinieri Mattuglie, Num. 1693.

⁵³ HR-DARI-53-Rk, Q1 Mass, Il Zingari 1926-1938, br. 5779/1938.

⁵⁴ HR-DARI-53-Rk, Horvath Andreas, ungharese – Magyar orchestra, num. 03835.

⁵⁵ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (932/40.).

⁵⁶ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (2579/40.); HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (2579/39.).

⁵⁷ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (428/1940.); HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (625/40.); HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (2027/40.).

povrat zaplijenjenoga novca Đurđevićima, poštanskim čekom, no prethodno su ih jugoslavenske vlasti trebale pronaći i dostaviti njihovu točnu boravišnu adresu.⁵⁸ Đurđeviče se tražilo u ludbreškom i koprivničkom kotaru, no ondje nisu pronađeni.⁵⁹ Jugoslavenski konzulat u Trstu slao je u nekoliko navrata požurnice banskoj vlasti za ubrzavanje postupka i pronalaženje Roma. To je imalo rezultata i u studenom 1940. Janko Đurđević priveden je i ispitan u Odjelu unutarnjih poslova u Zagrebu. Tom je prilikom izjavio da želi da mu se iz Italije vrati zaplijenjeni novac i da se vraća živjeti u svoju zavičajnu općinu Sokolovac.⁶⁰ Početkom veljače 1941. koprivnička kotarska vlast prosljedila je taj predmet općinskoj vlasti u Sokolovcu sa zahtjevom da se dotični Romi ispituju. Kako je to posljednji pronađeni dokument u spisu, ne može se sa sigurnošću reći je li Romima vraćen zaplijenjeni novac.⁶¹ Sličan slučaj dogodio se u talijanskom gradu Ferrari, gdje je u siječnju 1941. uhićeno dvadesetak Roma sa zavičajnošću u Banovini Hrvatskoj. I u tom slučaju talijanske vlasti zahtijevale su provjeru zavičajnosti, što su jugoslavenski generalni konzulat u Trstu i Ministarstvo vanjskih poslova u Beogradu prenijeli ludbreškim kotarskim vlastima, koje su krajem veljače iste godine izvijestile bansku vlast da je 19 od 21 uhićenog Roma zavičajno na području njihova kotara, što je početkom ožujka 1941. prosljeđeno nadležnim tijelima u Beogradu i Trstu.⁶² Iz ta dva primjera vidljiva je mobilnost Roma koji su putovali iz Hrvatske u Italiju, koja je tada bila zahvaćena Drugim svjetskim ratom, zbog čega se može kontekstualizirati politika talijanskih vlasti u progonu „stranih” (u ovom slučaju hrvatskih) Roma.⁶³

Rome legitimirane na pograničnom području od Sušaka preko Meja, Krasice, Plasa, Mrzle Vodice pa sve do Gerova i Čabra talijanske policijske vlasti najčešće su, u komunikaciji s nadležnim graničnim odjelima i represivnim institucijama NDH, lišavale slobode. Jedno takvo uhićenje dogodilo se 1. travnja 1942. u blizini Jelenja, kada je uhićen Rom beskućnik Josip Kamanjoš⁶⁴ (Kamanjos Giuseppe), od oca Stefana i majke Rose Kalanjos. Iz navedenog dokumenta možemo saznati da je rođen 1883. u Martijancu u blizini Ludbrega. Kamanjoš je priveden policijskim vlastima u Bakru na daljnje uredovanje u Odjelu za strance. Dokumenti nam ne otkrivaju što se s njim događalo nakon

⁵⁸ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (932/40.).

⁵⁹ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (110164 I/3 1940.).

⁶⁰ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (932/40.); HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (1481/40.); HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (117913).

⁶¹ HR-HDA-157-BHOUP, kut. 245, br.: 14136 I – 3 1941. (452/41.).

⁶² HR-HDA-157-BHOUP, kut. 241, br.: 11870 I – 3 1941.

⁶³ BOURSIER, „Cigani u Italiji za vrijeme fašističke diktature”, 11-35; ĐURIĆ, *Povijest Roma*, 174; KENRICK, „Italy”, 131-132; CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori*, 133-135.

⁶⁴ Ovdje je riječ o pogrešci jer bi trebalo pisati Kalanjoš. HR-DARI-53-Rk, Kamanjos Giuseppe fu Stefano – zingaro, num. 006480.

što je odveden u Bakar.⁶⁵ U riječkom zatvoru u to vrijeme bio je i Đuro Udorović, rođen 1903. u Munama blizu Matulja, koji je optužen da je uhoda. Kako se radi o šturom tabelarnom prikazu sumnjivih osoba, nemamo podatke što se poslije događalo s Udorovićem.⁶⁶

Ukratko o položaju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U travnju 1941. proglašena je Nezavisna Država Hrvatska nakon rušenja Kraljevine Jugoslavije u Travanjskom ratu. Ustaški pokret predvođen Antom Pavelićem preuzeo je vlast u novoosnovanoj državi uz pomoć i podršku sila Osovine, a sam režim karakterizirao je diktatorsko-autoritativni način vlasti.⁶⁷ Ustaška vlast nije imala posebno pripremljen političko-vojni program koji bi regulirao odnos prema Romima. No na temelju višestoljetne negativne percepcije Roma odlučila se za rješavanje „ciganskoga pitanja” na hrvatskim područjima. Prvi korak bilo je donošenje rasnih zakona krajem travnja 1941. („Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti”, „Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda”, „Zakonska odredba o državljanstvu”), kojima je državljanstvo definirano arijevskim podrijetlom stanovnika. Imajući na umu da su Romi istim zakonima proglašeni nearijevcima, time su izgubili prava i zaštitu vlasti.⁶⁸ Vezano za Rome, Ministarstvo unutarnjih poslova NDH početkom srpnja 1941. propisalo je njihovo obvezno popisivanje.⁶⁹ Tako su u kratkom roku ustaške vlasti dobile podatke o demografskoj i društveno-gospodarskoj strukturi Roma u državi. Tada se u NDH promišljalo o koloniziranju romskoga stanovništva, ali ratne prilike spriječile su te planove.⁷⁰ U drugoj polovini 1941. zabilježeni su i prvi slučajevi masovnoga ubijanja Roma, i to ponajprije na širem karlovačkom području.⁷¹ U tim slučajevima primjetno je da su Romi bili kolateralna žrtva ustaškoga sukoba sa srpskim stanovništvom, koje se pobunilo protiv njih. Sljedeća mjera ustaških vlasti protiv Roma bilo je donošenje okružnice Ministarstva unutarnjih poslova i odredbe Ustaške nadzorne službe uz podršku Ravnateljstva za javni red i sigurnost od 19.

⁶⁵ *Isto.*

⁶⁶ HR-DARI-6 Rp., kut.2209., Popis političkih sumnjivih lica i primijenjenih policijskih mjera Riječke kvesture. Br.1118/46.

⁶⁷ PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, 399-461; GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 205-349.

⁶⁸ LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 32-33.

⁶⁹ HREČKOVSKI, „Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac”, 35.

⁷⁰ LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 36; BIONDICH, „Persecution of Roma-Sinti in Croatia”, 42-43.

⁷¹ DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941.*, 71, 218-219, 262; BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi*, 262, 445-446, 597-599, 857; VUKOBRATOVIĆ, „Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941.”, 360; ROMČEVIĆ, „Žrtve fašističkog terora i rata s područja kotara Vojnić”, 1276-1279; LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 40-41.

svibnja 1942. o prikupljanju svih Roma iz NDH u jasenovački logor. Masovna uhićenja i odvođenja Roma odvijala su se od 20. svibnja 1942. do kraja ljeta iste godine. Dolaskom u jasenovački logor Romi su podijeljeni u dvije skupine: nemoćni, bolesni, žene i djeca nalazili su se u skupini 3b, a „jači i izdržljiviji” u skupini 3c.⁷² Romi su unutar jasenovačkoga logorskog sustava većinom bili smješteni u iseljenim srpskim kućama u Uštici.⁷³ Treba napomenuti da, za razliku od drugih zatočenika, nisu bili službeno bilježeni pojedinačno, nego kao dio određenoga „željezničkog vagona”. Po dolasku u jasenovački logor Romima je oduzeta sva osobna imovina, a dio Roma odmah je korišten za teške fizičke poslove unutar samoga logora, poput izgradnje nasipa.⁷⁴

Romi u Hrvatskom primorju za vrijeme Drugoga svjetskog rata

Ulaskom Italije u Drugi svjetski rat sredinom 1940. promijenio se položaj Roma u Prefekturi Istre. Talijanske vlasti strahovale su od slobodnoga (nekontroliranog) kretanja Roma u pograničnim područjima i mogućnosti da se povežu s komunistima i Židovima u širenju antitalijanske propagande. Slijedom takvih razmišljanja neprestano su tražile Rome na tim područjima iako ih ondje više nije bilo zbog prethodnih sustavnih deportacija.⁷⁵

Dukovski točno zaključuje da su se Romi često zadržavali na granici između Kraljevine Italije i novoproglašene NDH. Zsigurno se pojava romskih karavana na tom graničnom području može dovesti u vezu s početkom ustaških progona Roma, zbog čega su i započele migracije Roma iz NDH prema Kraljevini Italiji. Kotar Ludbreg bio je među prvima koji je to osjetio. Iz njega je krajem srpnja 1941. izbjeglo nekoliko obitelji, nastojeći prijeći državnu granicu prema Italiji. Ta romska karavana od 26 članova uočena je 2. kolovoza 1941. u Karobji u blizini Motovuna. Pulska kvestura odmah ih je deportirala prema Rijeci. Dana 24. kolovoza 1941. policijski službenici na stanici u Krasici evidentirali su 24⁷⁶ pripadnika romske narodnosti te su ih, u skladu sa zakonskim propisima, odlučili vratiti u NDH, odnosno onamo odakle su došli. Službeno su predani ustaškim vlastima u Meji 31. kolovoza 1941. godine. Riječ je o obiteljima Goman, Marković, Golman, Galman⁷⁷ i Bogdan. Slijedi popis svih uhićenih Roma koji su iz Pule sprovedeni na granični prijelaz u Meji:

⁷² KEVO, „Počeci logora Jasenovac”, 480; LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 67-68.

⁷³ LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 47-48.

⁷⁴ HREČKOVSKI, „Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac”, 36; BULAJIĆ, *Jasenovac*, 124-125; RIFFER, *Grad mrtvih*, 20, 25; IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja*, 14-15.

⁷⁵ DUKOVSKI, „S ruba istarskog međuratnog društva”, 245.

⁷⁶ Na novom popisu iz Krasice nema dviju Romkinja: Marice Nikolić i Marije Marković.

⁷⁷ Može se pretpostaviti da se ovdje radi o pogrešnom zapisu jer je vjerojatno riječ o prezimenu Goman.

„[...] Marković Karolina od Josipa, Marković Vladimir od Luke, Goman Katarina od Đure, Goman Emil od Emila, Goman Toma star pet godina, Goman Duško star dvije godine, Goman Ružica stara mjesec dana, Goman Danica od Đure stara četrdeset godina, Marković Branka stara petnaest godina, Marković Dragutin star trinaest godina, Marković Ljubica stara sedam godina, Marković Nedeljko star pet godina, Marković Milan star tri godine, Galman Danica stara dvadeset i pet godina, Galman Stanko star sedam godina, Galman Desa stara tri godine, Galman Ljubica stara šesnaest godina, Bogdan Marko još i Milan, Marković Ljubica stara šestdest i osam godina, Golman Slafeo star deset godina, Golman Aniza stara sedam godina, Golman Viktor star četiri mjeseca, Golman Antonio star trinaest godina i Marković Marija stara trideset i sedam godina [...]”⁷⁸

Najstariji član te karavane bila je Ljubica Marković (68), a Ružica Goman bila je stara tek jedan mjesec.⁷⁹ Od 30 Roma iz četiri karavane njih 24 prebačeno je natrag na teritorij NDH. Iz dokumenata Riječke kvesture nije nam poznata daljnja sudbina većine Roma s popisa. U knjizi *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* nalazimo nekoliko Roma koji su 10. lipnja 1942. deportirani u koncentracijski logor Jasenovac, a u kolovozu 1941. bili su evidentirani kod Buja. To su Miloš Goman, Nikola Goman, Josip Goman, Djuro Goman i Danica Goman.⁸⁰

Poseban je bio slučaj s Riječkom prefekturom, u čijoj je nadležnosti bio teritorij koji nije bio u cijelosti pod stalnom kontrolom talijanskih vlasti. Zato su vlasti imale česte intervencije da se nađeni Romi uhite i uglavnom deportiraju u talijanske koncentracijske logore ili, ovisno o podrijetlu uhićenih, predaju drugim vlastima. Prije je spomenuto nekoliko primjera iz riječke policijske uprave, odnosno Riječke kvesture, iz kojih je vidljiv način postupanja talijanskih vlasti ako bi se zamijetile romske karavane na području Kraljevine Italije. Najprije bi se „sumnjive” Rome odvelo na ispitivanje u nadležnu policijsku stanicu, potom bi se obavijestio i nadležni kvestor odnosno upravitelj policijske uprave, koji bi prema tadašnjim zakonima o zatvaranju ili deportaciji Roma izdao i službenu naredbu. O svemu tome bila bi obaviještena i nadležna prefektura (Pula, Trst, Rijeka, Bolzano, Udine...) i onda bi se Rome deportiralo u koncentracijske logore, ili bi bili poslani na granicu s NDH, ili zatvoreni mjesec dana ako je postojala neka policijska istraga. U rijetkim slučajevima (poput Roma Reiharda iz Matulja) Romi su bili oslobođeni svake krivnje.

U fondu Riječke kvesture u Državnom arhivu u Rijeci sačuvan je još jedan slučaj deportacije Roma imena Janko Đurđević. Prema dostupnim dokumen-

⁷⁸ HR-DARI-53-Rk, Markovich Carolina e altri Zingari ex jugoslavi, num. 102/42.

⁷⁹ *Isto.*

⁸⁰ VOJAK, PAPO, TAHIRI, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 179-180.

tima, Janko Đurđević i njegova žena Marija nastojali su otići u Italiju, i to u travnju 1941., ali su u rujnu iste godine zaustavljeni na području Matulja. Nužno je ovdje jasno istaknuti datum rođenja tih supružnika jer samo u popisu jasenovačkih žrtava ima čak devet osoba imena Janko Đurđević. Janko Đurđević koji je sa ženom Marijom predmet istrage rođen je 10. ožujka 1905. u selu Mucina⁸¹ kod Sokolovca, a Marija, djevojačkoga prezimena Goman, 10. studenog 1907. godine.⁸² Njih su dvoje bili detaljno ispitivani te se iz njihovih izjava daje iščitati da su htjeli ostanu u Italiji,⁸³ i to na području Ferrare, gdje su živjeli i radili od 1937. godine. Ispunjavajući policijski upitnik, na jedanaesto pitanje „Se sia disposto a rimpatriare od altrimenti, dove intenderebbe essere diretto e motivo del suo desiderio” i Janko i Marija odgovaraju: „Desidero rimanere in Italia.” Nakon mjesec dana pritvora u Opatiji premješteni su u riječki zatvor, odakle su 7. studenog 1941. odvedeni na granični prijelaz Meja i ondje predani ustaškim vlastima.⁸⁴

Odnos antifašističkih vlasti (Narodnooslobodilačkoga pokreta) prema Romima

Poznati su slučajevi u kojima su Romi aktivno sudjelovali u antifašističkom pokretu na području NDH.⁸⁵ Među ostalima, zanimljiv je onaj koji se odnosi na određeni broj Roma na području kotara Čabar koji su bili lišeni slobode zbog pomaganja partizanskim jedinicama tijekom Drugoga svjetskog rata.⁸⁶ Nisu dosad poznati podaci o sudjelovanju Roma u antifašističkom pokretu u Hrvatskom primorju i Istri, što nameće potrebu daljnjih znanstvenih istraživanja toga pitanja. No bilo je i slučajeva gdje su Romi bili problem za antifašističke vlasti, što se posebno odnosi na Rome s područja Omišlja na otoku Krku. Ponajprije treba istaknuti da su Romi na područje općine Omišalj bili planski naseljeni između dva svjetska rata. Radi se o tri obitelji: Hudorović, Deronja i Šajnović. Dio Roma internirali su Talijani, a ostale je početkom 1945. narodnooslobodilačka komunistička vlast optužila za krađu.⁸⁷ Naime,

⁸¹ Vjerojatno je ovdje riječ o pisanoj pogrešci oko naziva selu („Mucina“) te je autor samog spisa ovdje trebao napisati Mala ili Velika Mučna.

⁸² HR-DARI-53-Rk, Đurđević Janko di Giovanni e moglie – zingari ex Jugoslavi, br. 08972/1941.

⁸³ *Isto.*

⁸⁴ *Isto.*

⁸⁵ VOJAK, „Roma also Fought”, 9-16.

⁸⁶ HR-DARI-6 Rp., kut.2209., Popis političkih sumnjivih lica i primijenjenih policijskih mjera Riječke kvesture, br.1118/46.

⁸⁷ Po uspostavi njemačke Operativne zone i na području Hrvatskoga primorja nije pronađen nijedan slučaj progona ili stradanja Roma od njemačkih vlasti. To se može objasniti time da nije poznato koliko je točno romskoga stanovništva preostalo u Hrvatskom primorju nakon kapitulacije Italije.

u prvim danima prosinca 1944. na području općine Omišalj ubijen je veći broj ovaca čiji su vlasnici bili lokalni stanovnici. Krivce je vlast 6. prosinca 1944. pronašla među Romima koji su živjeli u neposrednoj blizini. U izvješću Općinskoga narodnooslobodilačkog odbora Omišalj moli se Kotarska vlast Krka da nakon provedene istrage privede uhićene osobe Općinskom odboru u Omišlju. Riječ je o dvadesetak Roma, od kojih su posebno sumnjivi bili Branko Deronja i Lojza Hudorović. Taj je slučaj iz dana u dan privlačio pozornost i drugih kotarskih vlasti, pa se o Romima s područja Omišlja raspravljalo na Konferenciji pročelnika upravnih odjela kotarskih narodnooslobodilačkih odbora i za grad Sušak 9. prosinca 1944. pod rukovodstvom Upravnoga odjela Okružnoga narodnooslobodilačkog odbora za Hrvatsko primorje. Uz ostalo, tom je prilikom rečeno da

„[...] u Općini Omišalj postavlja se pred nas problem cigana kojih imade cca 30, skoro svi starci i žene – nesposobni za rad. Isti vrše razne krađe da bi se prehranili. Naći će se izlaz za riješenje ovog pitanja [...]”⁸⁸

Iz dokumenta je jasno da se spomenute krađe odnose na krađu ovčjega mesa na području Omišlja. Kako je kod nekolicine Roma pronađeno ovčje meso, za nadležne organe taj je podatak bio dovoljan da se otvori istraga protiv svih Roma na tom području. Važan dokument u ovom fondu jest onaj koji govori o brojnosti Roma na otoku prije Drugoga svjetskog rata, koji su onoga trenutka kada je počela istraga o krađi ovčjega mesa napustili Omišalj i krenuli prema obližnjem Svetom Vidu. U nastavku donosimo popis Roma koji su živjeli na području općine Omišalj:

„[...] Od dana hapšenja tamo predvedenih cigana ovaj odjel tragao je ne bi li doznao tko je sve bio učesnik mnogobrojnih krađa ovaca. Obilazilo se sve mošune [mali prostori za življenje ljudi, ali i sitnih životinja, op. a.] u kojima su cigani stanovali i sav okoliš kojim su se kretali. U šumi starog ciganina, kovača Frana Deronje, pronađen je mesarski nož kojim su vjerojatno klali ovce. Istoga Vam šaljem. Mišljenja smo da su svi cigani učestvovali u ovom poslu, koji krađom, koji ubijanjem, koji pak raznašanjem mesa u druga mjesta. S napomenom vam šaljem popis svih cigana koji su bili nastanjeni u Omišlju s napomenom da su svi otputovali u pravcu Sv. Vida. Hudorović Marija, majka, Hudorović Marija, kći, Hudorović Danica, kći; Hudorović Drago, muž, Hudorović Tonica, žena Dragova, Eva, Zlata, Neda, Božidar i Ivanka, djeca Dragova; Hudorović Lojzo, muž, Hudorović Zora, žena, Vilma i Ivka i jedna mala ispod godinu dana, djeca Lojzova. Potom Deronja Frane, Franko, Albina, Miljenka i Vlado – djeca Franova. Zatim Šajnović Drago – muž, Šajnović Zora – žena Dragova, Hudorović Kazimir – pastorci Dragovi, Hudorović Sonja, Šajnović

⁸⁸ GIRON, „Zapisnik konferencije pročelnika upravnih odjela kotarskih NOO-a u okrugu Hrvatsko primorje”, 15.

Cvetko, Rosandro i Makso – sinovi Draga Šajnovića i na kraju Hudorović – ime nepoznato i Hudorović Joža – sin. Smrt fašizmu, sloboda narodu [...]”⁸⁹

Epilog te krađe bio je da su vlasti nakon ispitivanja nekih Romkinja pro-našle krivce u odbjeglih Romima Branku Deronji i Lojzi Hudoroviću.⁹⁰ U ovom slučaju spominje se i Drago Hudorović, koji je i inače novim vlastima bio na popisu sumnjivih osoba s područja Omišlja.⁹¹

Na taj dokument nadovezuje se i idući iz 1945., koji pak govori o strahu od Roma, posebice nakon velike krađe ovaca na području Omišlja. Dokument donosimo zbog važnosti razumijevanja odnosa novoga političkog sustava prema Romima. Autor je tajnik Općinskoga narodnooslobodilačkog odbora Omišalj, koji dokument nije potpisao, iako je jasno da je to pismo poslano višoj političkoj instanci – Kotarskome narodnooslobodilačkom odboru Krk:

„[...] ‘Zadnjih dana nastalo je u našem mjestu veliko nezadovoljstvo zbog ponovnog povratka cigana. Narod se nije zadovoljio presudom toga odbora, te nam prigovara zašto smo uložili toliko truda, hapsili cigana, pronašli skrivene kosti itd.’ U ime cjelokupnog pučanstva Omišlja molimo naslov da preseli cigane s našeg otoka, ili da im zabrani boravak u Omišlju. Smrt fašizmu sloboda narodu! [...]”⁹²

Romi s prostora Homutna u blizini Omišlja⁹³ nastavili su nakon Drugoga svjetskog rata živjeti na tom području te su danas uslijed procesa asimilacije uspješan sastavni dio stanovnika općine Omišalj.⁹⁴

Razmjeri stradanja romskoga stanovništva u Hrvatskom primorju za vrijeme Drugoga svjetskog rata

Broj ubijenih Roma u NDH gotovo je nemoguće utvrditi, i to ponajviše zbog nedostatka relevantne dokumentacije ustaških jasenovačkih logorskih vlasti, za koju neki navode da i ne postoji jer su ju ustaške vlasti uništile i/ili uopće nisu vodile. Romi su stradali i izvan jasenovačkoga logora, ali ni na tim mjestima nije se vodila sustavna evidencija.⁹⁵

⁸⁹ HR-DARI-659-ONOO Omišalj, kut. 138, fasc. 282-371/1944, Kotarskom Nar. Oslob. Odboru Krk, br. 339/1944.

⁹⁰ HR-DARI-659-ONOO Omišalj, kut. 138, fasc. 282-371/44, Krađa ovaca, br. 323/44.

⁹¹ HR-DARI-659-ONOO Omišalj, kut. 138, fasc. 200-345/45, Spisak kriminala – dostava, br. 2/45.

⁹² HR-DARI-659-ONOO Omišalj, kut. 138, fasc. 1-200/45, Kotarskom Nar. Oslob. Odboru Krk, br. 2/45.

⁹³ POKOS, „Demografska analiza Roma na temelju statističkih podataka”, 38.

⁹⁴ TRINAJSTIĆ, „Nedaće stanovnika Homutna”.

⁹⁵ LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 44-45; MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941. – 1945.*, 67; MILETIĆ, *Mrtvi u Jasenovcu 1941-1945.*, 147-148; BIONDICH, „Persecution of Roma-Sinti in Croatia”, 40.

Korak u pravom smjeru u određivanju broja žrtava učinili su djelatnici Spomen-područja Jasenovac, koji su objavili *Poimenični popis žrtava KL Jasenovac*, prema kojem je do danas popisano ukupno ubijenih 16 173 Roma, od toga 5608 djece, 5688 muškaraca i 4877 žena.⁹⁶

Unatoč kritikama na račun toga popisa, koje se odnose ponajprije na metodologiju prikupljanja (i provjeravanja) podataka, može ga se uzeti kao okvir za određivanje razmjera stradanja pojedinih skupina žrtava, pa tako i Roma.⁹⁷

Tablica 2. Broj ubijenih Roma u jasenovačkom logoru 1941. – 1945.⁹⁸

Županija	Općina	Broj ubijenih Roma
Ličko-senjska	Brinje	12
Ukupno		12
Primorsko-goranska	Delnice	1
	Fužine	12
	Mrkopalj	4
	Ravna Gora	1
	Rijeka	2
	Vrbovsko	44
	Ukupno	64

Izvor: *Poimenični popis žrtava KL Jasenovac*.

Zaključak

Romsko stanovništvo na hrvatskim područjima u svojoj je povijesti doživjelo više razdoblja progona državnih i lokalnih vlasti. Jedno od njih bilo je tijekom Drugoga svjetskog rata, kada su ustaške vlasti u NDH na temelju rasnih zakona nastojale genocidno istrijebiti Rome. U radu je fokus istraživanja stavljen na analizu stradanja Roma u Hrvatskom primorju tijekom talijanske okupacije i nakon nje do kraja rata. Na tom području živjelo je prije rata tek nekoliko desetaka Roma, koji su već tada bili podvrgnuti represivno-asimilacijskoj politici nadležnih talijanskih vlasti. O tome svjedoče odredbe koje su te vlasti izdavale radi boljega nadziranja kretanja Roma u pograničnom talijansko-jugoslavenskom području. S približavanjem Drugoga svjetskog rata

⁹⁶ *Poimenični popis žrtava KL Jasenovac*.

⁹⁷ Milan KOIĆ, Nikola BANIĆ, „Nema nikakvih dokaza o masovnoj likvidaciji Roma u Jasenovcu”, *Hrvatski tjednik (Zadar)*, 27. 4. 2017., 38-47.

⁹⁸ Na ovim podacima autori zahvaljuju kolegi Đorđu Mihoviloviću iz Spomen-područja Jasenovac, koji ih je iznio na temelju analize *Poimeničnoga popisa žrtava KL Jasenovac* Spomen-područja Jasenovac.

primjetno je zaoštavanje odnosa talijanskih vlasti prema Romima, bojeći se ponajprije njihova špijuniranja i povezivanja s antifašističkim (komunističkim) pokretom otpora. U tom kontekstu treba promatrati deportaciju Roma sa širega istarskog područja u internacijske logore na jugu Italije, Sardiniji i drugdje. Što se tiče ostalih Roma koji su živjeli u Hrvatskom primorju, talijanske vlasti nastojale su čestim kontrolama nadzirati njihovo kretanje. No po izbijanju Drugoga svjetskog rata na hrvatskim područjima i osnivanju NDH u travnju 1941. ubrzo je započeo ustaški progon Roma temeljen na rasnim zakonima. Zato dio Roma iz NDH odlučuje spas potražiti na talijanskom području, zbog čega odlaze i u Hrvatsko primorje, gdje je dio njih uhićen i vraćen u NDH. Pronađeni su i dokumenti u kojima se može vidjeti određena napetost u odnosu domicilnoga stanovništva prema Romima, u ovom slučaju na području Omišlja na otoku Krku. Tamošnje antifašističke vlasti uspjele su „primiriti” situaciju kažnjavanjem romskoga stanovništva, no i dalje ostaje pitanje u kojoj su mjeri na represivnu reakciju vlasti utjecale predrasude i stereotipi o Romima kao kriminalcima i asocijalnim ljudima. Taj slučaj svakako pokazuje kompleksnost socioekonomskoga položaja Roma u ratnim (ne)prilikama. Romsko stanovništvo preživjelo je rat na području Hrvatskoga primorja, no znatan dio njih stradao je u njemu.

Arhivski i neobjavljeni izvori

- HR-DARI-6-Rp: Hrvatska, Državni arhiv u Rijeci, Rijeka, fond 6, Riječka prefektura (Prefettura di Fiume).
- HR-DARI-53-Rk: Hrvatska, Državni arhiv u Rijeci, Rijeka, fond 53, Riječka kvestura (Questura di Fiume).
- HR-DARI-659-ONOO Omišalj: Hrvatska, Državni arhiv u Rijeci, Rijeka, fond 659, Općinski narodnooslobodilački odbor Omišalj.
- HR-HDA-157-BHOUP: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 157, Banovina Hrvatska, Odjel za unutrašnje poslove.
- HR-HDA-367: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 367, Republički zavod za statistiku Socijalističke Republike Hrvatske.

Objavljeni izvori i tisak

- Hrvatski tjednik* (Zagreb), 2017.
- Narodne novine* (Zagreb), 1894.
- Novi list* (Rijeka), 1900.
- Novine* (Zagreb), 1916.
- Poimenični popis žrtava KL Jasenovac*. Spomen – područje Jasenovac. Pristup ostvaren 23. 2. 2020. na <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>
- Riječki Novi list* (Rijeka), 1901.
- Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije*, sv. I. Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured, 1913.
- Statistički godišnjak kraljevine Hrvatske i Slavonije*, sv. II. Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured, 1917.

Internetski izvori

- „Ahmetović: Romi su dobrodošli u Omišlju”. Portal Kvarnerski.com, 8. 8. 2015. Pristup ostvaren 23. 2. 2020. <http://kvarnerski.com/ahmetovic-romi-dobrodosli-u-omislju/>.
- GRUBIŠIĆ, Maja. „Veljko Kajtazi: Sve što dogovorimo to i odradimo jer smo ujedinjeni”. Phralipen, 30.10.2019. Pristup ostvaren 23. 2. 2020. <https://phralipen.hr/2019/10/30/veljko-kajtazi-sve-sto-dogovorimo-to-i-odradimo-ger-smo-ujedinjeni/>
- TRINAJSTIĆ, Mladen. „Nedaće stanovnika Homutna: Teže do pomoći jer se ne žele izjašnjavati kao Romi”. Portal Novilist.hr, 8. 8. 2015. Pristup ostvaren 23. 2. 2020.

<http://novilist.hr/Vijesti/Regija/Otoci/Nedace-stanovnika-Homutna-Teze-do-pomoci-jer-se-ne-zele-izjasnjavati-kao-Romi>.

Literatura

- BADURINA, Anđelko. *Datja i prijatja: primici i izdaci samostana franjevacca trećoredaca glagoljaša u Martinšćici na otoku Cresu*. Rijeka: Povijesni arhiv u Rijeci, 1995.
- BAGIĆ, Dragan; BURIĆ, Ivan; DOBROTIĆ, Ivana; POTOČNIK, Dunja; ZRINŠČAK, Siniša. *Romska svakodnevica u Hrvatskoj: prepreke i mogućnosti za promjenu ... 2014*. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj u Hrvatskoj, 2014.
- BAIĆ, Dušan. *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941-1945*. Vrginmost: Općinski odbor Saveza boraca, 1980.
- BARIĆ, Nikica. *Ustaše na Jadranu*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2012.
- BIONDICH, Mark. „Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941-1945”. U: *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro i Robert M. Ehrenreich. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, 2002, 33-48.
- BOURSIER, Giovanna. „Cigani u Italiji za vrijeme fašističke diktature i Drugoga svjetskog rata”. U: *Romi u Drugom svjetskom ratu, sv. 2: U sjeni svastike*, ur. Donald Kenrick. Zagreb: Ibis - grafika, 2009., 9 – 36.
- BUĆIN, Rajka. „Ministarstvo za oslobođene krajeve Nezavisne Države Hrvatske (3. 11. 1943. – 20. 5. 1944.) – prateći uredi i ustanove”. *Arhivski vjesnik* 43 (2000): 199-211.
- BUĆIN, Rajka. „Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH”. *Arhivski vjesnik* 44 (2001): 209-225.
- BULAJIĆ, Milan. *Jasenovac. Ustaški logori smrti: srpski mit? Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*. Beograd: Muzej žrtava genocida, 1999.
- CAPOGRECO, Carlo Spartaco. *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*. Zagreb: Golden marketing, 2006.
- CAREW, Meredith. „Eugenics (Italy)”. U: *World Fascism. A Historical Encyclopedia*, sv.1, ur. Cyprian P. Blamires. Santa Barbara; Denver; Oxford: ABC-CLIO, 2006, 206-207.
- DUKOVSKI, Darko. „Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću”. U: *Dijalog povjesničara – istoričara*, sv. 2, prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000, 411 - 427.
- DUKOVSKI, Darko. „S ruba istarskog međuratnog društva: romske obitelji u Istri 1918. – 1938.” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 29 (1996): 237-248.

- DUKOVSKI, Darko. *Svi svjetovi istarski ili Još-ne-povijest Istre prve polovice XX. stoljeća*. Pula: C. A. S. H., 1997.
- DUPALO, Adam. *Banija i Sisak u NOP-u 1941. Događaji, svjedočanstva, dokumenti*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske, 2014.
- ĐURIĆ, Rajko. *Povijest Roma. Prije i poslije Auschwitzta*. Zagreb: Prosvjeta, 2007.
- GIRON, Antun. *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*. Rijeka: Adamić, 2004.
- GIRON, Antun. „Zapisnik konferencije pročelnika upravnih odjela kotarskih NOO-a u okrugu Hrvatsko primorje početkom prosinca 1944. godine”. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 22 (1978): 9-19.
- GIRON, Antun; STRČIĆ, Petar. *Poglavnikovom vojnom uredu – Treći Reich, NDH, Sušak-Rijeka i izvješće dr. Oskara Turine 1943*. Rijeka: Povijesno društvo Rijeka, 1993.
- GOLDSTEIN, Ivo. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Novi Liber; Europapress holding, 2008.
- HREČKOVSKI, Slavica. „Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac”. U: *Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijali s rasprave*, ur. Dobrila Borović. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, 1985, 35-38.
- IVEKOVIĆ, Mladen. *Nepokorena zemlja. Zapisi iz IV i V neprijateljske ofenzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*. Zagreb: Spektar, 1986.
- KENRICK, Donald. „Italy”. U: *Historical Dictionary of Gypsies (Romanies)*. Lanham; Toronto; Plymouth: The Scarecrow Press, 2007, 131-132.
- KEVO, Mario. „Počeci logora Jasenovac”. *Scrinia Slavonica* 3 (2003): 480-499.
- LENGEL-KRIZMAN, Narcisa. *Genocid nad Romima. Jasenovac 1942*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003.
- LUDI, Regula. „Švicarska politika prema romskim i sintskim izbjeglicama iz nacionalsocijalističkog režima: obrambeni zidovi umjesto azila”. U: *Romi u Drugom svjetskom ratu*, sv. 3: *Završno poglavlje*, ur. Donald Kenrick. Zagreb: Ibis grafika, 2009, 133-153.
- MATAUŠIĆ, Nataša. *Jasenovac 1941. – 1945. Logor smrti i radni logor*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003.
- MILETIĆ. *Mrtvi u Jasenovcu 1941-1945. „Mrtvi u Jasenovcu 1941-1945.: prilog utvrđivanju broja usmrćenih“*. *Vojno – historijski glasnik* 44 (1994), br. 1/2: 145 - 160.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin. *Povijest Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2007.
- PERIĆ, Ivo, ur. *Povijest Hrvata*, knj. III: *Od 1918. do danas*. Zagreb: Školska knjiga, 2007.

- POKOS, Nenad. „Demografska analiza Roma na temelju statističkih podataka”. U: *Kako žive hrvatski Romi = How do Croatian Roma live*, ur. Maja Štambuk. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005, 35-53.
- RAČKI, Andrija. *Povijest grada Sušaka*. Sušak: Tisak Primorskog štamparskog zavoda d.d. Sušak, 1929.
- RIFFER, Milko. *Grad mrtvih. Jasenovac 1943*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 1946.
- ROMČEVIĆ, Bogdanka. „Žrtve fašističkog terora i rata s područja kotara Vojnić 1941-1945.” U: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1989, 1276-1279.
- SAVELLA, Italo G. „Arturo Bocchini and the Secret Political Police in Fascist Italy”. *The Historian* 60 (1998), br. 4: 779-793.
- STRČIĆ, Petar. „Prilog za sintezu povijesti o. Krka (s izborom literature)”. *Arhivski vjesnik* 32 (1988): 31-52.
- TREVISAN, Paola. „‘Gypsies’ in Fascist Italy: from expelled foreigners to dangerous Italians”. *Social History* 42 (2017), br. 3: 342-364.
- TREVISAN, Paola. „Slovenian and Croatian Roma in Italy during Fascist Regime and the Second World War: A Multiplicity of Destinies”. U: *Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa* [Jasenovac, 19. svibnja 2018.], ur. Danijel Vojak i Ivo Pejaković. Zagreb; Jasenovac: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara”; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Spomen-područje Jasenovac, 2019, 70-86.
- TREVISAN, Paola. „The persecution of Roma and Sinti in Fascist Italy”. *Trauma and Memory* 6 (2018), br. 3: 48-55.
- VOJAK, Danijel. „Odnos između seoskog i romskog stanovništva na području Hrvatske i Slavonije, 1900. – 1910.” *Sociologija sela* 42 (2004), br. 165-166 (3-4): 363-383.
- VOJAK, Danijel. „Roma also Fought: The History of Romani Participation in the Anti-Fascist Movement in Croatia during World War II”. *Roma Rights Journal of the European Roma Rights Centre* 1 (2017): 9-16.
- VOJAK, Danijel. „Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske”. *Migracijske i etničke teme* 20 (2004), br. 4: 447-476.
- VOJAK, Danijel. „Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850. – 1910.” *Časopis za suvremenu povijest* 36 (2004), br. 2: 701-728.
- VOJAK, Danijel. „O povijesti stradanja Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”. U: *Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa* [Jasenovac, 19. svibnja 2018.], ur. Danijel Vojak i Ivo Pejaković.

Zagreb; Jasenovac: Savez Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara”; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Spomen-područje Jasenovac, 2019, 63-79.

VOJAK, Danijel. „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva na području banske Hrvatske, 1873. – 1918.” *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 37 (2005): 145-162.

VOJAK, Danijel; PAPO, Bibijana; TAHIRI, Alen. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Romsko nacionalno vijeće, 2015.

VUKOBRATOVIĆ, Božo. „Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941.” U: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10. – 13. studenog 1969.*, ur. Dušan Čalić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972, 341-364.

SUMMARY

The Roma Population in the Croatian Littoral Area during World War II

During World War II, the Roma population in Croatia was exposed to the repression and assimilation policy of several authorities. Ustasha authorities in the Independent State of Croatia persecuted Roma based on racial laws aimed at their genocidal extermination. This paper analyses the position of Roma in some present-day Croatian areas, especially in the Croatian Littoral, which were under Italian (Fascist) rule during the war. Only a few dozen Roma lived in these border areas before the war, who were already subject to the repressive-assimilation policies of the official Italian authorities. This is evidenced by the provisions issued by the aforementioned authorities with the aim of better monitoring the movement of Roma in the Italian–Yugoslav border area. As World War II approached, it was noticeable that the Italian authorities' relationship with the Roma was intensifying, because they feared, first and foremost, Roma espionage and association with the anti-fascist (communist) resistance movement. The deportation of Roma from the wider Istrian area to internment camps in southern Italy, Sardinia, etc. must be observed in this context. According to other Roma living in the Croatian Littoral, the Italian authorities often sought to control their movements, especially after the establishment of the Independent State of Croatia in April 1941, when attempts were made to reach the Roma in areas under Italian rule. This paper studies the attitude of Croatian anti-fascists towards the Roma. Some tension (conflicts) can be seen in the perception of the indigenous population towards the Roma, in this case in the Omišalj area on the island of Krk. The Roma population managed to survive the war in the Croatian Littoral area, though a considerable number of them died.

Key words: Roma; World War II; Independent State of Croatia; Italy; Fascism; Ustasha; Croatian Littoral